

Povodom

Salih Osmanbegović

JEDAN POGLED NA ZNAČAJ, OSTVARENJE I AKTUELNOST DEKLARACIJE ZAVNOBIH-A O PRAVIMA GRADJANA BOSNE I HERCEGOVINE

(Ovo je referat koji je rahm. Salih Osmanbegović podnio na Okruglom stolu "ZAVNOBiH – Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine", 1. 7. 1999. godine u Sanskom Mostu. Organizatori Okruglog stola bili su: Glavni odbor Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Skupština opštine Sanski Most. Autor referata bio je predsjednik Organizacionog odbora Okruglog stola. Referat smo preuzeli iz Zbornika radova sa tog skupa, koji je objavljen 2000. godine, str. 75.–95. Preносimo га povodom obilježavanja 60. godišnjice ZAVNOBiH-a i u znak sjećanja na rahm. Salihu Osmanbegovića.)

SALIH OSMANBEGOVIĆ

**JEDAN POGLED NA ZNAČAJ, OSTVARENJE I
AKTUELNOST DEKLARACIJE ZAVNOBIH-A O
PRAVIMA GRAĐANA BOSNE I HERCEGOVINE**

Deklaracija ZAVNOBIH-a, donesena u Sanskom Mostu 1. jula 1944., po svome sadržaju, značaju i dometima nesumnjivo zauzima istaknuto mjesto među sličnim

dokumentima (poveljama, deklaracijama, ustavima, zakonima, protokolima...) u historiji države i prava. Spomenut ću u svijetu najpoznatije, a potom iznijeti poglede o ostvarivanju i aktuelnosti Deklaracije.

I

Prije skoro osam vjekova, 1215. je u Engleskoj donesena **Magna Charta Liberatatum – Velika povelja o slobodama**. Smatra se da je ovo bio prvi, u svijetu poznati, ustavni akt i dokument kojim se promoviraju ideja o vladavini prava. Povelja ograničava apsolutizam kralja i njegovu volju veže pravnom normom. Mada ova povelja utvrđuje prava samo uskom društvenom sloju (plemićima a ne i ostalim građanima), ona je naročito značajna po tome što su njom inaugurirani temelji načela zakonitosti.

U Engleskoj je 1679., više od četiri i po vijeka nakon Velike povelje, donesen **Habeas Corpus Act**. Ovaj institut engleskog procesnog prava označio je novi iskorak na unapređenju ljudskih prava. Njime se, između ostalog, zakonski utvrđuje da nijedan engleski podanik ne može bez sudske odluke biti zadržan u zatvoru. U suštini je ovo bio pravni mehanizam kojim se garantuju lične slobode i lična prava građana, štiti ga od samovoljnog hapšenja i zadržavanja u zatvoru.

A samo nakon 10 godina, 1689., parlament Engleske je donio **Bill of Rights**, tj. **Zakon o pravima**. Njime se proklamuju. Njime se proklamuju prava i slobode podanika države i rješava pitanje nasljeđa krunice. Ovim zakonom se Parlament u pravima izdiže iznad kralja, proklamuje se da

niko ne može biti optužen za krivično djelo koje kao takvo nije predviđeno zakonom, itd.

U Sjedinjenim Američkim Državama najviši rang u ovoj oblasti imaju **Prvih deset amandmana** iz 1791. na Ustav iz 1787., tj. **Povelja o pravima građana**. Ovi amandmani, ustvari, predstavljaju pravosudni mehanizam garancija i zaštite ljudskih prava i sloboda, Vrhovnom sudu daju izuzetan značaj...

Najvažniji su – amandman I, prema kome Kongres ne može ustanoviti državnu religiju, čime je faktički promovisao ideju o sekularnoj državi; - amandman IV, koji predstavlja skup prava na privatnost ličnosti – zabranjuje pretres, uvid u vrijednosne papire i sl. Ovaj amandman promoviraju načelo da ništa ne može brže razoriti državu od činjenice da ona sama ne primjenjuje vlastite zakone ili da zanemaruje osnov vlastitog postojanja; - te amandman VI, koji utvrđuje pravo optuženog na pomoć savjetom u svojoj odbrani, ograničava prava policajaca itd.

U Francuskoj je najčuvenija **Deklaracija o pravima čovjeka i građanina** iz 1789., koju je donijela francuska Skupština. Ona je, ustvari, politički dokument o pravima čovjeka, koji u svom nazivu sadrži pojam GRAĐANINA (civs), kao stožernog subjekta političke zajednice. U ovoj deklaraciji su sintetizovani osnovni ciljevi Francuske revolucije.

Organizacija ujedinjenih nacija je, uz svoju povelju (donesenu u San Francisku 26. juna 1945.), čiji je sadržaj prožet idejom zaštite i unapređenja

osnovnih ljudskih prava i sloboda, nakon osnivanja donijela i brojne druge dokumente iz ove oblasti. Najistaknutije mjesto među njima ima **Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka** od 10. decembra 1948. Taj datum je Organizacija ujedinjenih nacija proglasila Danom prava čovjeka.

Među brojnim evropskim dokumentima iz ove oblasti, čije je prihvatanje i primjena uslov za članstvo u evropskim integracijama, najvažniji su: **Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda** (donijela ju je Evropska unija 04. novembra 1950. u Rimu sa 11 do danas donesenih protokola), te tzv. **Kopenhagenski dokument o ljudskim pravima**, kojega je donio KEBS (sada OSCE) 05. juna 1990.

Analiza Deklaracije ZAVNOBIH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine i njena uporedba sa naprijed navedenim i drugim dokumentima o ljudskim pravima bez dvojbe navodi na zaključak da je u njoj inkorporirano sve najbolje i najvažnije iz tih, u svijetu visokorangiranih dokumenata, koji su doneseni u prethodnom periodu, a što je našlo mjesto i u sličnim dokumentima koji su kasnije doneseni.

Obzirom na to, Bosna i Hercegovina i njeni građani mogu na Deklaraciju, donesenu prije pet i po decenija, biti itekako ponosni. Ona je, obzirom na vrijeme kada je donesena, imala i poseban historijski značaj. A donesena je kada je u velikoj mjeri bilo izvjesno da će Narodnooslobodilačka borba i II svjetski rat završiti pobjedom anti-hitlerovske koalicije, ali ujedno neizvjesno – koliko će dugo još trajati. Deklaracija je svojim sadržajem, kao vi-

zija položaja građanina u oslobođenoj zemlji i posebnim zahtjevima prema učesnicima NOB i NOP, u značajnoj mjeri doprinijela njihovoj mobilizaciji na pojačane ratne napore i psihološko-političkim pripremama za ono što ih čeka nakon uspostave mira.

Pred nama je da Deklaraciju iz San-skog Mosta ocijenimo sa distance od 55 godina. Zdušno se pridružujem izraženim gledištima da se njena vrijednost, veliki značaj i njeni dometi ne mogu dovoditi u pitanje, bez obzira što je u njenom provođenju izostala puna dosljednost i što se ubrzo poslije oslobođenja od nekih važnih načela što ih sadrži odustalo. Ovo gledište se može potkrijepiti sa puno argumenata, među kojima su, čini se, ključna tri:

PRVI, što je sama pojava Deklaracije nepobitna činjenica i ujedno što je njen nastanak predstavljao izraz slobodarske i antifašističke svijeti narasle u NOB 1941.-1945., u kojoj je nakon 480 godina obnovljena državnost Bosne i Hercegovine; **DRUGI**, da sudbina u pogledu provođenja drugih u svijetu najpoznatijih dokumenata o ljudskim pravima nije bila povoljnija. Zna se npr., da su Magna charta iz 1215. i francuska Deklaracija o ljudskim pravima iz 1879. godine, gaženi čim su donesene; da je u Sjedinjenim Američkim Državama tek sedam decenija poslije njenih 10 amandmana zakonom ukinuto ropstvo (1863.), a rasna segregacija nakon blizu dva vijeka (1964.); da Univerzalna deklaracija i Evropska konvencija u većini zemalja koje su ih ratifikovale nisu ni nakon pola vijeka ostvarene i sl. i, **TREĆI**, u pogledu upornosti i do-

sljednosti u ostvarivanju, sudbina Deklaracije iz Sanskog Mosta – uz puno uvažavanje navedenih kritika – nije bila lošija, bila je čak i povoljnija i upravo će o tome biti izložena neka gledišta i podaci u sljedećem poglavlju.

II

Najprije o dijelu Deklaracije i njenim načelima i zahtjevima čija realizacija NIJE, U OSNOVI, ZADOVOLJAVAJUĆA:

- **Načelo o slobodi zбора, dogovora, udruživanja i štampe**, dakle domen građanskih prava i sloboda. Mada je ustavima i zakonima u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji i Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini bilo akceptirano pravo udruživanja, ono nikada nije na pravi način u praksi primjenjivano. Primjena se kosila sa istrajavanjem na održanju (u doba NOR osvjedočene rukovodeće i vodeće uloge Komunističke partije (KP), odnosno Saveza Komunista (SK), u čijim redovima je preovladavalo dogmatsko uvjerenje da bi uvođenjem višepartijskog sistema bile dovedene u pitanje tekovine NOB.

Djelimično opravdanje za ovo je u činjenici da su uspostavljene socijalistički sistem i državu ugrožavali ostaci poraženog fašizma – četnika, ustaša i dr. (eliminirani tek 1956., uz blizu hiljadu poginulih pripadnika Korpusa narodne odbrane, milicije i nedužnih građana), a nakon Rezolucije Informbiroa (IB) 1948., prisutno je višegodišnje ugrožavanje

iz SSSR i drugih istočnoevropskih zemalja tzv. socijalističkog lagera.

U šezdesetim godinama dileme između ostanka na istom kursu i iskoraka ka tržišnoj privredi i daljoj demokratizaciji zemlje, razriješene su na štetu ove druge opcije. Preovladalo je shvatanje da se demokratizacija i tržišna privreda mogu ostvariti i u okviru postojećeg samoupravnog sistema i ustavnih promjena koje su uslijedile donošenjem Ustava od 1974. Tako je jednopartijski sistem i dalje egzistirao, da bi višestranačje bilo uvedeno tek 1990.

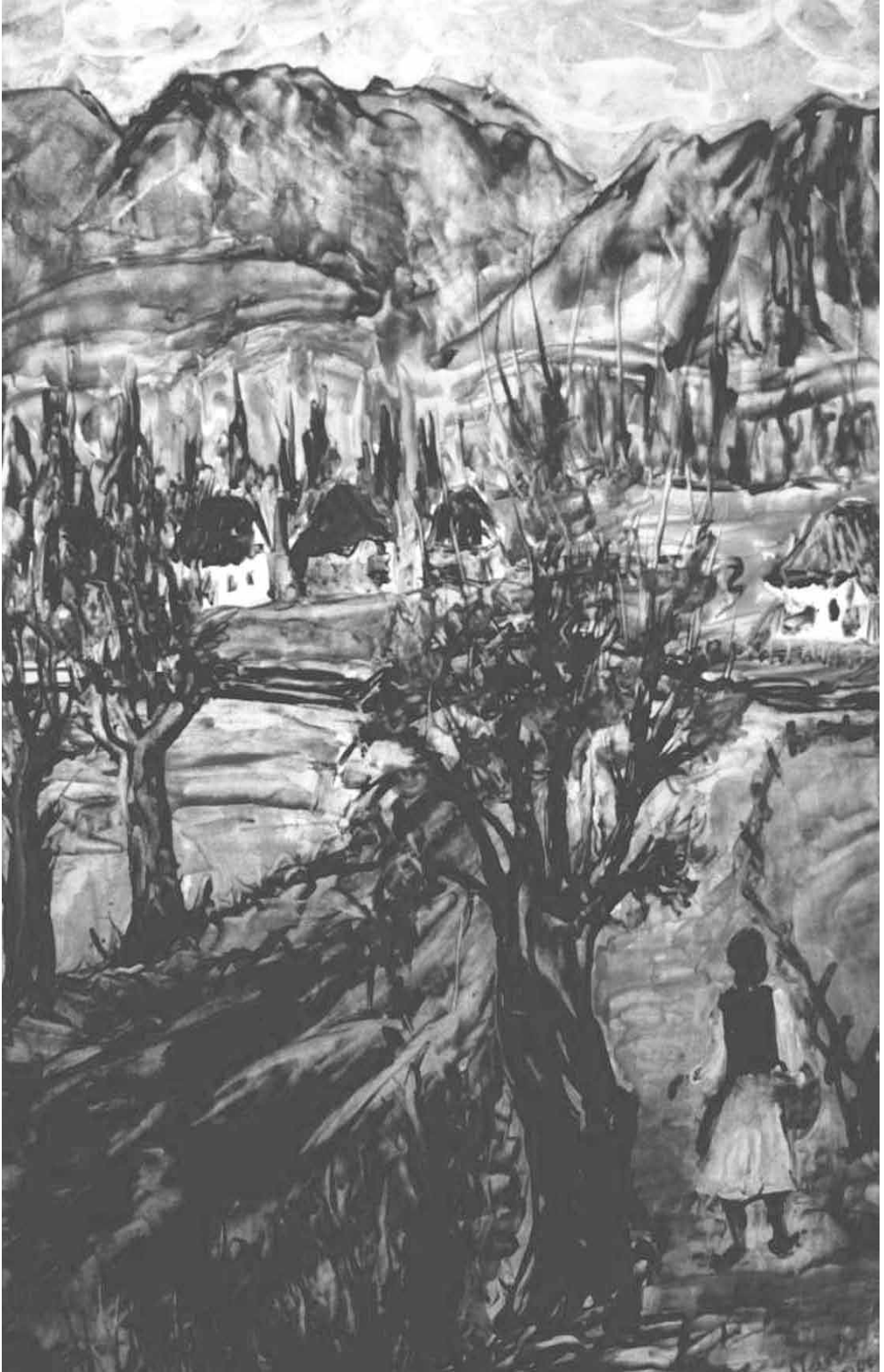
U funkciji ograničenja udruživanja su bila i ograničenja slobode štampe, te zбора i dogovora, mada ona nisu bila drastična i apsolutna. Naprotiv, i u bivšem jednopartijskom sistemu jako su podsticana okupljanja građana u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda, sindikata i sl. radi dogovora i organizovanja za rješavanja životnih pitanja. Ova praksa je u SFRJ (naročito u SR Bosni i Hercegovini) upražnjavana u neuporedivo većoj mjeri nego u mnogim zemljama sa dostignutim visokim stepenom demokratije. I štampa, te drugi mediji, iako u istom smislu dirigovani, imali su daleko veću slobodu nego u ostalim istočnoevropskim zemljama. Egzistiranje u zakonu verbalnog delikta kao krivičnog djela, nesumnjivo je jedan od najgrubljih oblika kršenja ovog načela Deklaracije. Istina, on je najčešće sankcionisan u slučajevima kada je vrijeđao nacionalna i vjerska osjećanja i poticao mržnju i netrpeljivost među građanima itd. Ipak je predstavljao "mrlju" u sklopu prava građana u prethodnom sistemu.

• **Načelo slobode privatne inicijative, te lična imovinska sigurnost,** drugi je značajan segment Deklaracije koji nije ili nije u dovoljnoj mjeri poštovan i uvažavan. Kao što je poznato, nakon završetka II svjetskog rata i obnove zemlje u periodu 1945.-1947., u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini je proklamovana ideja izgradnje socijalističkog društva i u tom cilju izvršeni zahtvati u oblasti imovinskih odnosa. Izvršena je nacionalizacija privatnih preduzeća – u industriji, energetici, prometu i sl. i tako stvoren socijalistički sektor privrede sa centralizovanim planiranjem proizvodnje i prometa, koje su realizovali za to zaduženi državni organi i organi samoupravljanja. Nakon izvršene agrarne reforme (kojim je povećan broj vlasnika zemlje), učinjen je pokušaj da se i u poljoprivredi formira socijalistički sektor (formiranjem seljačkih radnih zadruža u koje se učlanjivalo i putem političkog pritiska), ali se od njih odustalo 1955. kao od neuspjelog eksperimenta. Tako je u sferi poljoprivrede privatno vlasništvo, inače zaštićeno zakonom, ostalo brojno predominantan proizvodni odnos. Reprezentanti socijalističkog sektora i ujedno promotor moderne proizvodnje u ovom sektoru bili su poljoprivredni kombinati i razni oblici dobrovoljnog udruživanja poljoprivrednih proizvođača. Ovakav društveno-ekonomski sistem je izvjesno vrijeme davao respektabilne rezultate, ali je u osamdesetim godinama doveo do ozbiljne krize ekonomskog razvoja zemlje. Sve

ovo je početkom devedesetih. nakon višestranačkih izbora, zajedno sa uticajem spoljnog faktora (krah “socijalističkog” modela u SSSR i drugim istočnoevropskim zemljama, rušenje Berlinskog zida 1989. godine i dr.) dovelo do napuštanja ovog sistema u Bosni i Hercegovini.

• **Izborna pravo i načelo tajnog glasanja na osnovu opšteg, jednako i neposrednog prava glasa,** je takođe ostvareno ispod zahtjeva iz Deklaracije, mada je u mnogim elementima demokratska forma bila zastupljena. Naime, uvijek je partija na vlasti posjedovala mehanizam kojim se, i uz sistem tajnog glasanja, osiguravalo da se u predstavničke organe izaberu ličnosti spremne da slijede njene stavove i opredjeljenja, što je, inače, jedno od bitnih obilježja svakog jednopartijskog sistema. Pomjeranjem dobi u kojem se stiče biračko pravo sa 20 na 18 godina i usto davanje prava glasa ženama (izbornim zakonom iz 1945), biračko tijelo je, nemalo, utrostručeno. Usto, uvijek se nastojalo da se osigura što povoljnija nacionalna, polna, dobna i socijalna struktura predstavničkih organa. U periodu egzistiranja delegatskog sistema je, međutim, došlo na višim nivoima do odstupanja od principa neposrednog prava glasa.

ZADOVOLJVAJUĆI REZULTATI U OSNOVI ostvareni su, čini se, u realizaciji svih ostalih načela i zahtjeva iz Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine.

• **Načelo ravnopravnosti naroda – Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina**, koje je, inače, uvršteno u vrh teksta Deklaracije. Angažman na njegovom ostvarivanju je bio jako izražen, pa ni rezultati nisu izostali. Tako su odlučnost i istrajnost organa državne vlasti, da se u ratu prognani, raseljeni i izbjeglice – muhadžiri, vrte na svoja ognjišta, za razliku od sadašnje situacije, rezultirali brzim i uspješnim ostvarivanjem ovog veoma važnog poduhvata i cilja. Prevazilaženje međunacionalne mržnje i antagonizma i unapređenje odnosa među građanima svih naroda i narodnosti je kontinuirano bilo područje praćenja i analiza i na osnovu tog poduzimanja odgovarajućih političkih i drugih mjera. Primjenjivane su, kao što je pomenuto, i mjere represije.

Međutim, u pogledu uvažavanja Muslimana (Bošnjaka), njihovog nacionalnog identiteta, nasuprot prakse u NOR-u (uvažavanje Muslimana je bilo presudno za opredjeljenje AVNOJ-a 29. novembra 1943. o Bosni i Hercegovini kao šestoj federalnoj jedinici u Novoj Jugoslaviji), pri završetku rata je, djelimično i pod uticajem priznanja Izbjegličke vlade za partnera u vlasti Demokratske Federativne Jugoslavije, došlo do odstupanja od ovog načela (insistiralo se da se Muslimani (Bošnjaci) izjašnjavaju kao Srbi, Hrvati i sl.). Ovo je u šezdesetim godinama prevaziđeno, a početkom 1971., nacionalni identitet Muslimana (Bošnjaka) je bio i Ustavom utvrđen. U istom periodu, akcijom vladajuće par-

tije (SK Bosne i Hercegovine) je bilo, u najvećoj mjeri, prevaziđeno nepovjerenje prema građanima hrvatske nacionalnosti na područjima gdje je u toku II svjetskog rata bio jak ustaški pokret. Međutim, generalni stav prema Hrvatima je uvijek bio isti kao i prema drugima. Nacionalistička ispoljavanja i tendencije bile su znatno prigušene i među građanima je postepeno narastala svijest o mogućnosti neophodnosti zajedničkog života u zajedničkoj državi.

Osamdesetih godina i u Bosni i Hercegovini je ovo ozbiljno dovedeno u pitanje. Smišljenoj akciji sa strane (iz sadašnje Savezne republike Jugoslavije i Republike Hrvatske), te domaćih nacionalista i šovinista, cilj je bio da se u Bosni i Hercegovini posije međunacionalno nepovjerenje radi ostvarenja njene podjele. Ovo je, kao što je poznato, u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. snažno eskaliralo, sa dalekosežnim negativnim posljedicama za Bosnu i Hercegovinu i odnose u njoj.

• **Načelo slobode vjeroispovijesti i savjesti, te ravnopravnost svih vjeroispovijesti** – su takođe u velikoj mjeri poštovani i u praksi realizovani, uz neka odstupanja. Afirmirana je sekularna država (odvajanje vjere od države), što je, inače, slučaj sa većinom zemalja u svijetu (u Sjedinjenim Američkim Državama od 1789., tj. donošenjem pomenutih 10 amandmana iz 1791.). Međutim, vjernici i vjerske zajednice nisu, uglavnom, u svome djelovanju ograničavani. O tome, uz ostalo, govori i činjenica da u Bosni i Her-

cegovini ni u jednom ranijem periodu kao u ovom nije izgrađeno toliko bogomolja i drugih vjerskih objekata. U kadrovskom pogledu, pak, osim pojedinih slučajeva, vjernici nisu imali šansi da dopiju na značajne društvene funkcije [prednost su imali članovi KP (SK), a što kao vjernici nisu mogli biti i u tom smislu se odstupalo od ovoća načela iz Deklaracije.

- I u pogledu poštivanja **načela ravnopravnosti žene u političkom životu i afirmaciji zemlje i drugim oblastima društvenog života** su ostvareni veoma respektivni rezultati. Žene su se značajnom participacijom u NOP-u i NOR-u same izborile da se ostvare pretpostavke za njihovo šire i brže uključivanje u savremene civilizacijske tokove. Odmah po završetku II svjetskog rata, zauzet je i u praksi realizovan kurs za uključivanje žene u tokove obrazovanja i kulturnog i ekonomskog života. Priznavanjem ženama biračkog aktivnog i pasivnog prava je bilo od krucijalnog značaja za prevazilaženje njihovog ranijeg jako izraženog zaostajanja u pogledu učešća u organima vlasti, u privredi i drugim oblastima društvenog života. Posebno su u tom smislu činjeni naponi i ostvareni rezultati u širem uključivanju muslimanskog dijela ženske populacije u ove tokove, čije je zaostajanje u ovoj oblasti bilo najizraženije. Donošenje i provođenje Zakona o skidanju zara i feredže 28. decembra 1950. (iako su u njegovom provođenju uz edukacione mjere primjenjivani i neki oblici pritiska) je, nesumnjivo, bilo od kapi-

talnog značaja za emancipaciju Muslimanki (Bošnjakinja) u Bosni i Hercegovini.

- **Pravo žalbe građana na rješenje organa vlasti i pravo molbe i pritužbe svim organima.** Put da se u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini dostigne u osnovi zadovoljavajući stepen ovih prava bio je skopčan sa raznim teškoćama. Pomanjkanje stručnih ljudi u organima uprave i svim državnim organima u godinama nakon oslobođenja zemlje (većina sudija su, npr., bili laici) negativno je uticalo na kvalitet i ažurnost u reagovanju na žalbe, molbe, pritužbe i slično. To je, u mjeri širenja mreže škola i fakulteta, postupno prevazilaženo. Ponajviše su na to uticale neke mjere, kao npr.: prakse da se svakih 6 mjeseci u skupštinama opština, a u Skupštinu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine jedanput godišnje, razmatraju izvještaji o radu svih državnih organa i organa uprave, da se izvještaji o radu nekih organa (čija je aktivnost neposrednije vezana za građane) razmatraju na zborovima birača, uvođenju službe pravne pomoći na nivou mjesnih zajednica i opština i sl. Svim tim, dakako, nisu bile eliminisane brojne slabosti u njihovom radu, kao: birokratsko ponašanje prema običnim građanima i podložnost uticajima iz centara političke moći, uključujući i pojave mita i korupcije, mada one nisu bile baš široko rasprostranjene.

- **Načelo, da niko ne može biti suđen bez prethodnog sudskog postupka.** U njegovom ostvarivanju je bilo najviše odstupanja i zastranjivanja. Naročito u periodu nakon Rezolucije IB od 1949. kad su povelikom broju osumnjičenih, da su se solidarisali sa Rezolucijom IB (mahom članova KP), bez sudskog postupka i mogućnosti dokazivanja nevinosti, izrečene prestroge administrativne kazne, uz upućivanje na Goli otok, gdje se s njima nehumano postupalo. Ukoliko se, bar donekle, može razumjeti izostanak redovnog sudskog postupka za veliki broj građana (aktuelna vlast je ocijenila da se zbog opasnosti od agresije iz SSSR moraju izolirati), nije nipošto i tortura kojoj su bili izloženi. Ovo, kao i neki sudski procesi protiv političkih protivnika aktuelne vlasti, predstavljaju najveću mrlju pravosudnog sistema u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini (i SFRJ). Međutim, na svim nivoima, on je u kasnijem periodu postojanja Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine dostigao dosta visok stepen nezavisnosti, zakonitosti u radu sudova, pa se može ustvrditi da je ovo načelo iz Deklaracije u osnovi ostvareno.
- Naročito se afirmativno može govoriti o ostvarenju dijela Deklaracije u kome se insistira na **likvidaciji nepismenosti, na plansku izgradnju mreže škola i kulturno-prosvjetnih ustanova i obrazovanja naroda, kao pretpostavke uključivanja u kulturno-ekonomske tokove i razvitak.** Na prostori-

ma prethodne države, Kraljevine Jugoslavije, Bosna i Hercegovina je u toj oblasti, opštepoznato je, najviše zaostajala. Školski sistem su činile 2-3 četverogodišnje osnovne škole u svakom srezu, samo nekoliko srednjih škola (isključivo u većim centrima) i minimalan broj drugih prosvjetnih i kulturnih institucija i ustanova. Akcija, da se prevaziđe tako nepovoljno stanje, počela je još u toku NOR-a (naročito na opismenjavanju), da bi se nakon oslobođenja intenzivirala pa je, i pored toga, 1947. u Bosni i Hercegovini bilo nepismeno 45% stanovnika starosti preko 10 godina. Stanje se, i pored oskudnih materijalnih sredstava, kontinuirano mijenjalo: ubrzo je nemalo svako selo dobilo školu, da bi u šezdesetim godinama većina četverogodišnjih škola prerasla u osmogodišnje, usto smještene u nove, moderne školske zgrade (sjetimo se akcije "1000 škola u Bosni i Hercegovini"), ubrzo su sva opštinska mjesta dobila srednje škole, a potom većina njih srednjoškolske centre. Gdje god je prije II svjetskog rata bila srednja škola, nikli su univerzitetski centri sa desetinama fakulteta i desetinama hiljada studenata smještenih u studentske domove, uz izdvajanje velikih sredstava za stipendiranje đaka i studenata itd. Bosna i Hercegovina je dobila i Akademiju nauka i umjetnosti. Stvorena je široka mreža biblioteka, izdavačkih i filmskih producenata kuća. Nikla su brojna kulturno-umjetnička društva, pozorišta, bioskopi... Dakle, rijet-

ko je u koju kao u ovu oblast ulagano toliko truda i materijalnih sredstava. Zato se može smatrati da su i zahtjevi Deklaracije iz ove oblasti najpotpunije realizovani.

- Slično je i sa zahtjevom Deklaracije o **brizi za čuvanje i podizanje zdravlja**. To je oblast u kojoj je zaostalost Bosne i Hercegovina bila slična kao u oblasti obrazovanja i kulture (česte epidemije, velika smrtnost...). Ljekar je jako malom broju građana bio dostupan. I u toj oblasti je puno investirano i puno učinjeno. Umjesto 1-2 ljekara u predratnim srezovima, iznikli su domovi zdravlja, a u većim centrima bolnice i klinički centri, sa hiljadama liječnika i specijalista i sanitetskih tehničara. Institucija zdravstvenog osiguranja je činila liječenje dostupnim svim građanima Bosne i Hercegovine, u čemu su samo skandinavske zemlje u Evropi prednjačile.
- **Zahtjev da narodna demokratska vlast putem zakonodavstva obezbijedi trudbenicima grada i sela život u skladu sa savremenim shvatanjima socijalne pravde i dostojanstvom čovjeka**, jedan je od najvažnijih koje sadrži Deklaracija. Uostalom, uz težnju da se porazi fašistički okupator i njegovi saradnici i ostvari nacionalno oslobođenje, ovo je bio ključni motiv za masovno učešće građana iz redova svih nacionalnih sredina u NOP-u i NOB-u. Realizaciji ovog zahtjeva se odmah nakon oslobođenja zemlje pristupilo uvođenjem socijalističkog društvenog sistema, kasnije pre-

imenovanog u socijalistički sistem samoupravne demokratije (što je značilo kritiku socijalističkog sistema u SSSR i drugim istočnoevropskim zemljama nakon Rezolucije IB). U toku implementacije ovog sistema je, kao što je naprijed rečeno, došlo do krupnih zahvata u oblasti imovinskih odnosa, putem nekoliko nacionalizacija, putem agrarne reforme i putem nekih drugih mjera. Pošto je na ovaj način u privredi stvoren značajan državni – socijalistički sektor (prije svega u industriji, dok je u poljoprivredi i dalje dominiralo privatno vlasništvo), pristupilo se planskom razvoju privrede. Petogodišnji planovi razvoja, mada uz brojne teškoće, su uspješno ostvarivani. Ostvarivan je i dinamičan rast stope privrednog rasta, zapošljavanja i nacionalnog dohotka i, uporedo s tim, rast životnog standarda. Vremenom se avnojska Jugoslavija, i u njoj Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina (koja je u startu bila jedna od najsiromašnijih i najnerazvijenijih), uspjela svrstati u red srednerazvijenih u Evropi. Izmijenjena je i fizionomija sela (struja, voda, škole, putevi i dr. došli su, nemalo, u svako naselje i selo), u čemu su veliku ulogu imale akcije raspisivanja samodoprinosu i zajmova, dobrovoljne radne akcije i drugi vidovi samoorganizovanja i samopomoći građana itd.

Samoupravljanje, kao autohtoni socijalistički model u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, o kome se danas najčešće govori kao utopiji i neuspjelom eksperimentu,

nedvojbeno je najpresudnije doprinosilo dinamičnom i sveukupnom privrednom i društvenom preobražaju Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, bez obzira što je u njegovom ostvarivanju bilo puno lutanja. Usto, ono je nesumnjivo bilo izraz težnje boljem, pravednijem i humanijem društvu i širem shvatanju demokratije i ljudskih prava, jer je pružalo mogućnosti građanima da više nego u prethodnom periodu učestvuju u odlučivanju o uslovima i rezultatima svoга rada i življenja, a zakonom dato pravo na rad i pretpostavku za sva ova prava. Zato je u svijetu smatram demokratskijim i efikasnijim od socijalističkog modela SSSR-a i ostalih istočnoevropskih zemalja.

- Zadnji stav iz Deklaracije – **da se zabranjuju sve fašističke i profašističke organizacije i onemogućí uticaj nosilaca njihove ideologije** radi očuvanja tekovina NOB, bio je kontinuirana briga aktuelnih vlasti u ratu i nakon oslobođenja Zemlje. Većina počinitelaca ratnih zločina su identifikovani i privedeni sudu, manjeviše svi, izuzev onih koji su uspjeli pobjeći iz zemlje. Ujedno je vođena aktivnost na političkom razobličavanju fašističke ideologije i javnost upozoravana na potrebu budnosti prema njenoj reafirmaciji u već poznatim i u novim vidovima.

U izloženi pregled ostvarenja Deklaracije, od njenog nastanka do 1990. godine, postojanja jednostranačkog političkog sistema sa predominacijom socijalističke planske privrede, bile su ostvarene političke i normativne

pretpostavke za prelazak na sadašnji, višestranački politički sistem i ekonomske odnose, sa predominacijom privatne svojine i privatne inicijative. Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine je, 31. jula 1990., u okviru dvadesetjednog amandmana na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u značajnoj mjeri reafirmisala i pojačala stavove iz Deklaracije, naročito one koji su bili zanemareni i nedovoljno ostvarivani. Tako se, npr., amandmanom LXIX "zajamčuje sloboda političkog organizovanja i djelovanja", a amandmanima LXII i LXVII "zajamčuju svi oblici svojine" i da su "ravnopravni i uživaju zaštitu... i imaju pravo da se slobodno organizuju...".

Ukoliko sve naprijed izloženo predstavlja, bar približno, objektivnu sliku stepena realizacije Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine (čemu se iskreno težilo), onda se s pravom može tvrditi da su većina njenih zahtjeva i načela u većoj mjeri realizovani. Manji broj njih, istina sa velikim specifičnim značenjem sa stanovišta demokratije i ljudskih prava, u osnovi nije ostvaren, ali je u normativnoj sferi utrt put i za njihovo oživotvorenje.

III

Budući da su u prethodnom periodu značaj, vrijednost i potencijalni dometi iz Deklaracije iz Sanskog Mosta snažno potvrđeni, njeno buduće, još potpunije ostvarenje, (uključujući najvažnije međunarodne dokumente o ljudskim pravima) je najneposrednije u interesu Bosne i Hercegovine i njenih građana. Dalja njihova afirmacija bitna je pretpostavka demo-

kratske reintegracije Bosne i Hercegovine kao suverene, cjelovite i decentralizovane države i demokratske, višenacionalne i sekularne države svih njenih građana i naroda. Ujedno, napredak u toj oblasti je bitna pretpostavka za uključivanje Bosne i Hercegovine u evropske integracijske i demokratske tokove. U protivnom, sudbina Bosne i Hercegovine će biti jako neizvjesna.

Pri utvrđivanju polazišta za dalje aktivnosti u ovoj oblasti, valja imati u vidu i prilike u Bosni i Hercegovini u periodu poslije 1990. i nakon uspostave Dejtonskog mira krajem 1995. Kao što je poznato, ubrzo nakon uspostave višestranačke vlasti, prije nego je otpočelo njeno normalno funkcionisanje, uslijedila je agresija na Bosnu i Hercegovinu 1992. Od tada pa do prestanka rata, na snazi je bio raniji Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (izbrisan je samo termin "socijalizam"), a na prostorima pod kontrolom vojske Republike Srpske i Hrvatskog vijeća obrane i njihovih stranih protektora samoproklamovani kvazi-ustavi i zakoni. U tom periodu, je došlo do grubog gaženja ljudskih prava, uključujući masovne zločine i genocid, te urbicid i kulturocid, i totalnog obezvređivanja ranije stečenih prava građana. Ovo je naročito bilo izraženo na prostorima pod kontrolom naprijed pomenute dvije kolaboracionističke vojske. U tom periodu, razumije se, nije bilo ni realno očekivati bilo kakve vrednije pomake na ostvarivanju prava građana. Stoga je umjesno postaviti pitanje: da li su u tom smislu i kakvi pomaci učinjeni nakon uspostava

ve mira i kakvo je sadašnje stanje u Bosni i Hercegovini u pogledu ljudskih prava? Polazeći od prava i načela iz Deklaracije, o tome će, u funkciji sagledavanja šta je najaktuelnije u njihovom daljem ostvarivanju, biti iznijeta fragmentarno neka opažanja.

- **Načelo o pravu udruživanja** je uglavnom realizovano uvođenjem višestranačja. Međutim, u tom kontekstu, na daljem unapređenju demokratije je učinjeno, čini se, samo pola koraka. Naime, raniji sistem, u kome je vlast imala jedna višenacionalna stranka, zamijenjen je faktički vlašću tri jednonacionalne stranke, koje su, usto, prigrabile sebi ekskluzivno pravo da zastupaju u predstavničkim i izvršnim organima "svoje" narode bez osjećaja obaveza i odgovornosti i za cjelinu Bosne i Hercegovine. Posljedice toga za funkcionisanje predstavničkih i izvršnih organa su opštepoznate, čak pogubne (blokada parlamenta, otpori zaživljavanja zajedničkih organa države i sl.). Decenijsko iskustvo višestranačja u Bosni i Hercegovini pokazuje da sam čin njegovog uvođenja nije dovoljan za osiguranje neophodnog stepena demokratije, sloboda i prava građana.
- **Sloboda štampe i pravo građana na objektivnu informaciju**, ne sporeći stanoviti napredak, faktički se ograničava na razne načine. Oгледа se u opstrukciji konstituisanja i djelovanja nezavisnih institucija za informisanje u Bosni i Hercegovini i entitetima, uz istovremeno osnivan-

je i favorizovanje "svojih" nacionalno i stranački obojenih medija na parčetu "svoje" teritorije, u otežavanju rada i djelovanja nezavisnih medija i novinara. Pri tome se ne preza čak ni od devastiranja tehnike, fizičkih ataka na redakcije, pojedine novinare i sl.

- **Izborno pravo**, prema postojećem Privremenom izbornom zakonu, jako zaostaje iza evropskih demokratskih standarda. Neodrživo je, jer svakom građaninu u Bosni i Hercegovini uskraćeno je da učestvuje u izboru i bude biran na neke od najodgovornijih funkcija u Bosni i Hercegovini.
- **Imovinska transformacija**, kao **pretpostavka afirmacije privatne svojine** i efikasnijeg privređivanja, je u toku. Društvena svojina je, kao što je poznato, pretvorena u državnu, a sada je u toku proces njene privatizacije. Međutim, način kako se ovaj proces odvija, izaziva opravdanu bojazan - da će najveći dio društvenog bogatstva, stvorenog trudom i znojem miliona ljudi, postati vlasništvo malog broja pojedinaca.
- **Građani teško i sporo ostvaruju svoja na ustavu i zakonima zasnovana prava**. Ključni uzroci tome su neorganizovanost i loše funkcionisanje pravne države i reagovanje njenih organa (nestručnost, neažurnost, podložnost podmićivanju, raširena korupcija i sl.) na prigovore, žalbe, molbe i sl. Nadležni organi veoma često uopšte ne reaguju. Lična imovina i posjed, naročito na nekim

dijelovima Bosne i Hercegovine, nisu zaštićeni.

- **U domenu lične sigurnosti građana** najviše je ugrožena sloboda kretanja iz jednog u drugi entitet, ili u neke etnički "čiste" prostore, bez zaštite IPTF, SFOR-a ili policije. Ograničenje ovog prava i okolnost što se većina ratnih zločinaca još nalazi na slobodi je ključni razlog za uzdržanost u vraćanju na svoje posjede.
- **U pogledu poštivanja sloboda vjeroispovijesti**, nakon masovnih negativnih pojava u minulom ratu (rušenje bogomolja, vrijeđanje vjernika...), učinjeni su u nekim domenima pozitivni pomaci, ali u nekim i nazadovanje. Napuštena je sekularna država uvođenjem vjeronauke u škole i sl. Vrše se ataci na ateiste i mješovite brakove od nekih predstavnika vjerskih zajednica. U Republici Srpskoj je pravoslavna vjera i zakonom dobila tretman državne, a u predstavničkim organima, i od poslanika i odbornika drugih vjera i ateista zahtijeva se zaklinjanje pred pravoslavnim sveštenim licem i sl.
- **Prava građana u oblasti obrazovanja** se ugrožavaju, između ostalog, i kroz favorizovanje jednonacionalnih institucija i programa, što odudara od dugotrajne bosanskohercegovačke tradicije. U oblasti kulture su, između ostalog, prisutni i ataci na spomenike kulture i spomen-obilježja, čime se negira pozitivna prošlost i obezvjeđuju ličnosti koje su imale velike zasluge za pojedine gradove, regije, Bosnu i Hercegovinu.

- **Dostojanstvo ličnosti** najviše je ugroženo kroz nebrigu i neadekvatan odnos prema dijelu populacije koja živi na ivici egzistencije. To se ogleda u uvođenju participacije za liječenje i lijekove i za ovu kategoriju građana, zatim u odstupanju od zakona u pogledu usklađivanja penzija sa prosječnim ličnim dohocima, tolerisanje rada "na crno", nedovoljnoj upornosti za pokretanje privrede i time većeg zapošljavanja i sl.
- **U pogledu jednakih prava u obavljanju svih funkcija i napredovanja u službi** je zadržan i primjenjuje se čak drastičnije princip podobnosti iz ranijeg sistema (razlike je što su članstvo u SK i ateistički pogled na svijet zamijenjeni članstvom i pripadnošću jednoj od tri vodeće nacionalne stranke, odnosno brojnije religijske zajednice).
- Jedna od ključnih smetnji u reafirmaciji **ranije stečenih prava građana i života u miru bez straha**, ogleda se u tolerantnom odnosu prema fašističkoj ideologiji i profašističkim organizacijama, koje su u minuloj deceniji doživjele snažnu reafirmaciju i slobodno djeluju protiv cjelovite Bosne i Hercegovine. Na nekim prostorima Bosne i Hercegovine dokazani ratni zločinci se slobodno kreću (opstruira se njihovo izručenje u Hag, čak se tretiraju kao nacionalni heroji), na sceni su fašistička (četnička, ustaška i sl.) znamenja i publikacije itd. S druge strane, u nekim sredinama su

antifašizam i antifašisti izloženi atacima i vrijeđanjima. Može li takva Bosna i Hercegovina u Evropu?

- **Načela – ravnopravnosti građana Bosne i Hercegovine i o Bosni i Hercegovini kao zajedničkoj domovini** (najvažnija u Deklaraciji) se danas, nažalost, veoma malo poštuju, a na nekim prostorima Bosne i Hercegovine nimalo. Ovo se naročito očituje u istraživanju brojnih ličnosti na najodgovornijim državnim funkcijama na oživotvorenju apsolutne ideje nacije i na osnovi toga na podjelama, zatvaranjima u etnički "čiste" prostore i sl., uz istovremeno davanje primata velikodržavnim pretenzijama prema Bosni i Hercegovini iz Savezne Republike Jugoslavije i Republike Hrvatske.

Izložena opažanja odražavaju sadašnju stvarnost ljudskih prava u Bosni i Hercegovini, i sa sigurnošću se može zaključiti da je u Bosni i Hercegovini u toj oblasti, uz stanovite pozitivne pomake, jako izražen trend regresije i nazadovanja pa i obezvređivanja nekih značajnih dostignuća iz ranijeg perioda. Možda je stanje ljudskih prava u Bosni i Hercegovini, uključujući i oblast ekonomskog razvoja, na najnižoj ljestvici u Evropi, izuzev u Saveznoj Republici Jugoslaviji. Na to upućuje i izložena uporedba o ostvarivanju Deklaracije do 1990. u toku protekle decenije.

Tvrdnje i teze da je sadašnje nepovoljno opšte stanje u Bosni i Hercegovini u oblasti ljudskih prava, u ekonomskoj sferi itd. prvenstveno relikv prošlosti (naslijeđe iz ranijeg

socijalističkog i jednostranačkog sistema u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini i socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji) zacijelo se ne mogu prihvatiti, iako se brojne negativnosti (immanentne za svaki jednostranački sistem) i njegova negativna naslijeđa, ne mogu negirati. Međutim, da li nosioci takvih tvrdnji i teza mogu poreći da je, upravo, u tom periodu ("jednoumlja", "tame", "mraka", "crne rupe u istoriji Bosne i Hercegovine" i sl., kako ga oni kvalifikuju), Bosna i Hercegovina doživjela svoj najveći društveno-ekonomski preobražaj (svojevrsnu renesansu), kao nikada u svojoj dužoj, ranijoj istoriji.

Ne govori li o tome uvjerljivo i činjenica da je u vrijeme poznatih reformi Ante Markovića bivša Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (i Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina), obzirom na dostignuti stepen društveno-ekonomskog razvoja, uključujući i oblast ljudskih prava, učinila značajan iskorak prema Evropskoj uniji (tada Evropskoj zajednici), uvrstivši se u red rijetkih evropskih država sa šansom da, u relativno kratkom roku, dospije u njeno članstvo? Nažalost, Bosnu i Hercegovinu je, obzirom na nazadovanje u onome što neke zemlje preporučuju za članstvo u ovoj evropskoj asocijaciji, podosta, možda i cijela decenija udaljila od tog velikog cilja. Biti će prezadovoljna ako uskoro dospije u Vijeće Evrope, u koje – osim Bosne i Hercegovine – nisu učlanjenje samo još Bjelorusija i Savezna Republika Jugoslavija.

Naprijed rečeno upućuje na ocjenu da ključni uzrok sadašnjeg

nezadovoljavajućeg stanja u Bosni i Hercegovini u pogledu funkcionisanja pravne države i poštivanja ljudskih prava (dakako, uz teške posljedice proizrokovane agresijom i ratom 1991.-1995.) leži u činjenici što neke nacionalne stranke i većina ličnosti na najodgovornijim funkcijama u Bosni i Hercegovini i njenim entitetima, nekim kantonima itd., intimno ne žele očuvanje cjelovite Bosne i Hercegovine i njenu demokratsku reintegraciju, ne žele ostvarenje ravnopravnosti i konstitutivnosti svih građana i naroda na cijelom bosanskohercegovačnom prostoru. Naprotiv, uporno istrajavaju na podjelama Bosne i Hercegovine po etničkom principu i u korist ostvarenja velikodržavnih programa susjednih država. Povoljna je okolnost što je, čini se, u stalnom porastu broj građana Bosne i Hercegovine koji se protive takvoj bezumnoj opciji i što je i međunarodna zajednica čvrsta na stanovištu očuvanja države Bosne i Hercegovine u istorijskim, a to će reći - zavnobihskim granicama.

Svesrdno podržavam na Okruglom stolu iskazana stanovišta, da bi **jedno novo zasjedanje ZAVNOBIH-a** moglo značajno doprinijeti očuvanju suverenosti i cjelovitosti Bosne i Hercegovine u njenim istorijskim granicama, a **jedna inovirana Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine**, u koju bi, uz vlastita saznanja i iskustva, bilo uključeno sve najbolje iz brojnih međunarodnih dokumenata donesenih poslije II svjetskog rata, što bi doprinijelo reafirmaciji i unapređenju prava građana i njihovih sloboda u izgrađnji civilnog društva u Bosni i Hercegovini.